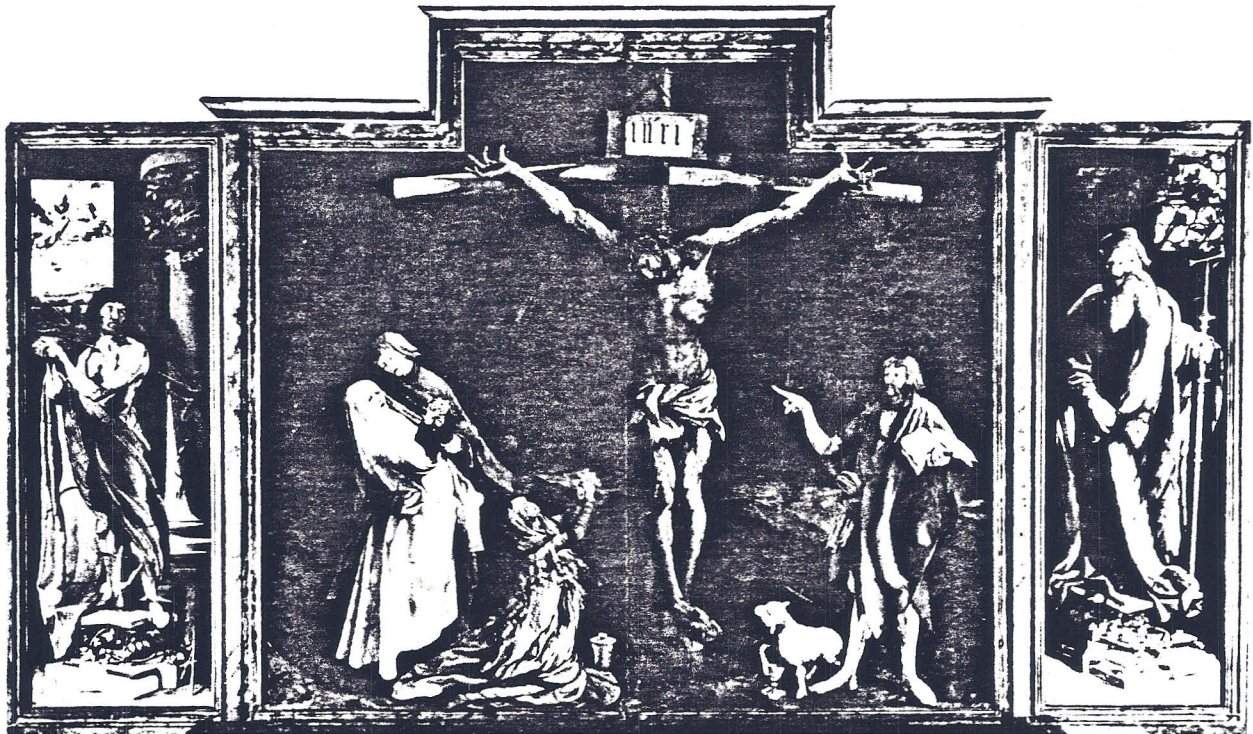

H E T R E T A B E L V A N I S E N H E I M

LEZING DOOR

PETER MARKS

STICHTING WERKGEMEENSCHAP VAN ASTROLOGEN

1985

Diese Kunnst kunnt von Gottes Gunst
Wanns Gott nit gunnt, so ists umsunst
Ein jeds dis Werks Gott loben sott
Dann dise Kunnest kunnt von Gott

Wie wohl d'Kunst Gaben Gottes seindt
Ist Unverstand ier grösster Feindt
Darumb wer solches nit verstaet
Allhie nichts zu urteilen het.

(Grafitti op het retabel)

Met dank aan Dr. Jan van de Kamer, die mij op het spoor van het Retabel van Isenheim bracht; aan Bert Esser en Paula Schreurs, die voor de lezing hun dia's afstonden; en aan Jan Bakker voor vele goede raadgevingen. Harry Birkenfeld maakte enkele nog ontbrekende dia's op voortreffelijke wijze. Voor enkele gedachten werd dankbaar gebruik gemaakt van een oude tekst van Th.J.Ram, welwillend afgestaan door Jan Moerbeek.

Druk: COPYRETTE, Utrecht, 1985

Astrologie in de schilderkunst

De astrologische en occulte achtergronden van het schilderij:
"Het altaarstuk van Isenheim" geschilderd door Mathias genaamd
Grünwald in de jaren 1512 - 1515.

Inleiding

In het als museum ingerichte voormalige klooster der Dominicanessen te Colmar, in de Elzas, bevindt zich een altaarstuk, dat oorspronkelijk afkomstig was uit het klooster van de Antonijner Orde in het plaatsje Isenheim, niet ver van Colmar gelegen. Dit altaarstuk, van een omvang, pracht en indrukwekkendheid, dat het wel als het "achtste wereldwonder" is beschreven, zal het onderwerp zijn van een nadere duiding, waarin zal blijken dat de kunstenaar, bewust of onbewust, er een aantal verborgen betekenissen in heeft gelegd, die, althans ten dele, in de ons vertrouwde astrologische termen kunnen worden omschreven.

De Antonijner Orde

Tijdens de Middeleeuwen had de Orde der Augustijnen een uitgebreid net van kloosters gevestigd over geheel West Europa. Een onderdeel van deze Orde was die der Reguliere Kanunnikken of Reguliere Koorheren, of Broeders van St. Antonius de Abt. De heilige, die deze broederschap als patroon had gekozen, leefde van 252 tot ca 350 in Egypte, als christelijk kluizenaar in de woestijn. Volgens de traditie werd hij daar op allerlei wijzen door demonen belaagd: de Verzoeking van St. Anthonius is een regelmatig terugkerend motief in de schilderkunst. Hij wordt voorgesteld als een kluizenaar met de staf met het Anthonius kruis, overeenkomend met de Tau, en vaak met een varken. De aan St. Anthonius toegewijde gilden en broederschappen hadden dan ook het recht hun varkens vrij in de straten naar voedsel te laten zoeken.

De oprichting van de Broederschap of Orde der Antonijnen ligt in het duister, maar wordt geschat in de 11e eeuw te hebben plaats gevonden. De Orde werd opgeheven in de 18e eeuw, om op te gaan in de Maathezer Orde. (1777).

De bloeitijd van de Orde is van de 13e tot de 16e eeuw, met tal van kloosters, die zich gespecialiseerd hadden in de geneeskunde. Een in die tijd veel voorkomende ziekte was het St. Antonius-vuur, een met koorts en netelroos gepaard gaande vergiftiging met de schimmel moederkoren, die ontstaat op slecht bewaard graan, vooral rogge. De ziekte werd bestreden met "Anthonius-Wijn",

"Anthonius-Azijn" of "Anthonius- Zalf", gebaseerd op aftreksels van kruiden, zoals die afgebeeld staan op een der panelen van het altaarstuk. De werking zal voornamelijk pijnstillend, kalmerend en vaat-verwijdend zijn geweest.

Aangezien de conserveringstechniek in de Middeleeuwen nog vrij primitief was, en moederkoren-vergiftiging soms epidemische omvang aannam, waren deze medicijnen zeer gezocht, en de Anthonijner kloosters navenant welvarend.

Een van deze kloosters was de abdij van Isenheim, die rond 1200 aand de Orde was overgedragen. In die tijd lag het op een kruispunt van belangrijke pelgrims-routes: die langs de Rijn van Mainz naar Bazel en verder naar Rome; en die vanuit het Oosten naar Santiago de Compostela. De Vogezen gaan er over in een makkelijk te passeren laagvlakte, en er was (en is nog steeds) een brug over de Rijn in de buurt.

Rond 1500, in de tijd van overgang van de Middeleeuwen naar de Renaissance, ging dit klooster over tot een uitgebreide en kostbare verbouwing van de klooster-kerk. Bij die gelegenheid werd ook een nieuw altaar-stuk besteld bij de toen waarschijnlijk beroemde schilder Mathias Neithard, alias Gothard, nu meestal Mathias Grünewald genaamd.

Wij weten betrekkelijk weinig van deze schilder, die behalve het te bespreken altaarstuk, weinig ander werk heeft nagelaten.

Hij moet geboren zijn rond 1475, en was een tijdgenoot van Hans Holbein de Oudere, Dürer, Cranach en Hans Baldung Grien; aan deze laatste is het altaarstuk lange tijd toegeschreven.

In de Nederlanden leefde en werkte in die tijd de schilder Hieronymus (Jeroen) Bosch. Het is opvallend dat al deze bekende tijdgenoot-schilders duidelijk mystieke of occulte elementen in hun schilderijen opnamen.

Grünewald heeft de meeste tijd waarschijnlijk in de stad Aschaffenburg, nabij Mainz, gewoond en gewerkt. Hij was een kenmerkend kind van zijn tijd, een renaissance - mens.

Zijn laatste jaren - hij overleed in 1528 - verdiende hij zijn levensonderhoud als zeepzieder, in of nabij Frankfurt am Main, maar gaf ook advies als ingenieur bij de bouw van watermolens, pompen en constructies in verband met de productie van zout.

Het is dan ook in de zoutstad Halle dat de dood hem heeft gevonden. Maar hij heeft ook gebeeldhouwde schoorsteenmantels gegreëerd voor het bisschoppelijk paleis in Mainz.

VOORAANZICHT VAN HET DRIELUIK

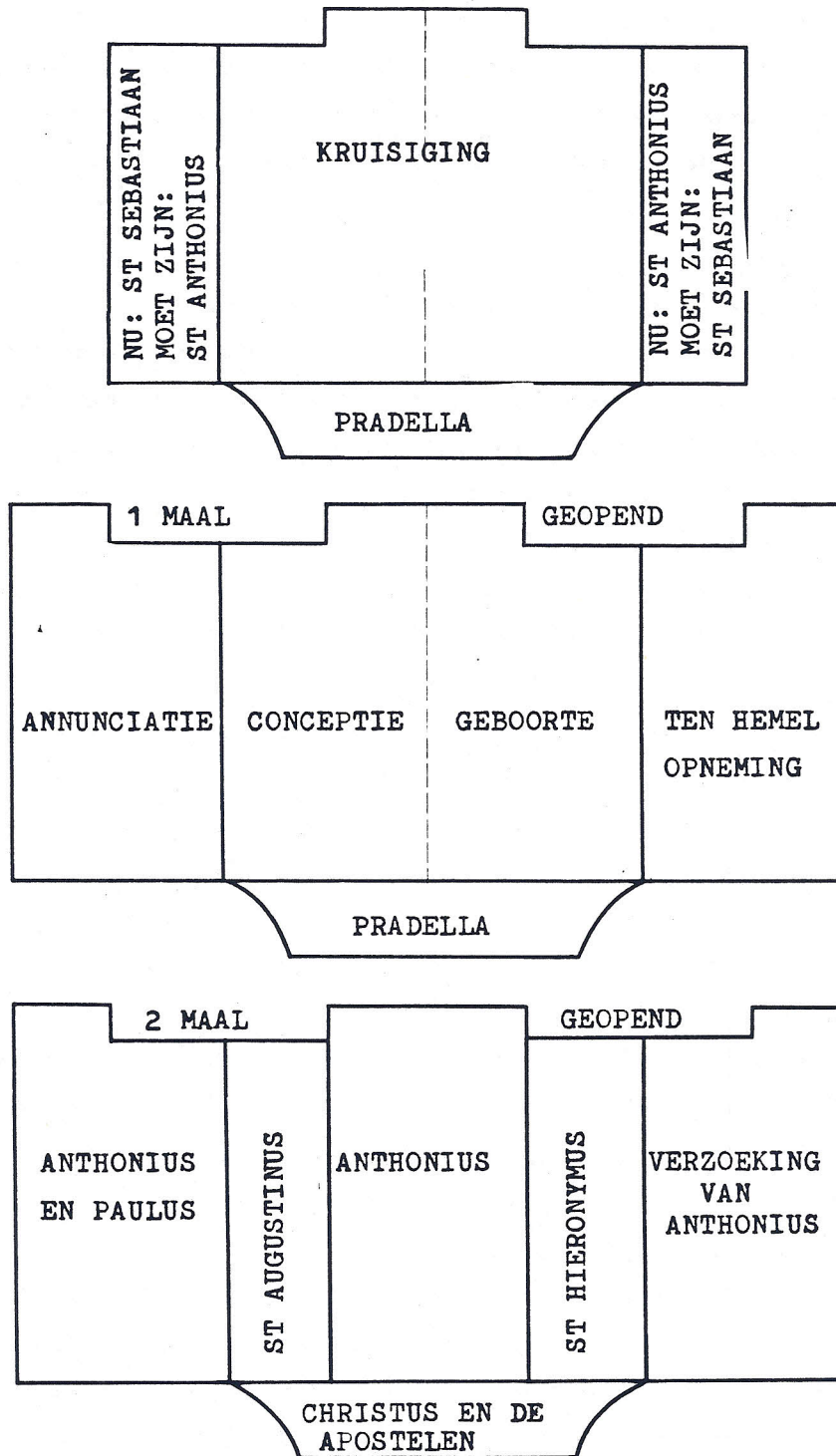

Fig. 1: De drie aanzichten van het Retabel van Isenheim

Het is niet onmogelijk dat het Isenheimer altaarstuk zijn laatste werkstuk als kunstschilder was. Al zijn schilderijen zijn gewijd aan christelijke motieven; allereerst bestemd voor kerkelijk gebruik. Wellicht heeft hij zich op latere leeftijd bekeerd tot de Lutherse geloofsbelijdenis, wat zou verklaren dat hij het schilderen opgegeven heeft.

Het altaarstuk

Na de Franse Revolutie, toen het klooster staats-eigendom werd, en openbaar verkocht, is door tussenkomst van kunstgevoelige burgers het altaarstuk gered en tenslotte ondergebracht in het Unterlinden Museum in Colmar, een voormalig klooster. Zijn beroemdheid dateert eigenlijk pas van een tentoonstelling in de Pinacothek te München.

Het bijzondere van dit altaarstuk, behalve de fenomenale kwaliteit van de schildering, is dat het bestaat uit een drietal afzonderlijke luiken, met in totaal 12 panelen, die door een vernuftig systeem van ophanging alternatief konden worden vertoond.(fig.1)

Het voorste luik toont in het middenpaneel de kruisiging van Christus, omgeven door St.Jan de Dooper, St.Jan de Apostel tesamen met de Moedermaagd, Maria Magdalena, en het Lam Gods. De Gekruisigde overheerst door grootte en indrukwekkendheid van lijden dit paneel, dat op de achtergrond de rivier de Jordaan toont in een somber endreigend landschap.

Ter weerszijden hiervan staan (in de huidige opstelling) links St.Sebastiaan, en rechts St.Anthonius de Abt. In veler - ook mijn - opvatting moet deze opstelling omgewisseld worden.

Het geheel staat boven een voetstuk of pradella, waarop de graflegging is afgebeeld.(fig.2)

Het middenpaneel kan naar twee zijden worden opengeslagen, waarna vier panelen tevoorschijn komen: links de Annunciatie of aankondiging der Geboorte; vervolgens de Conceptie of het Koor der Engelen, hiernaast de Geboorte Christi, en tenslotte de ten Hemel opneming.(fig.3)

Het midden paneel kan nogmaals worden omgeslagen, en dan verschijnen van rechts naar links: de Verzoeking van de heilige Anthonius; in het midden een beeldhouwwerk met in het midden St.Anthonius, geflankeerd door St.Augustinus en St.Hieronymus; en links tenslotte een voorstelling van het bezoek van St.Anthonius aan St.Paulus. Het rechterpaneel beeldt Anthonius uit te midden van

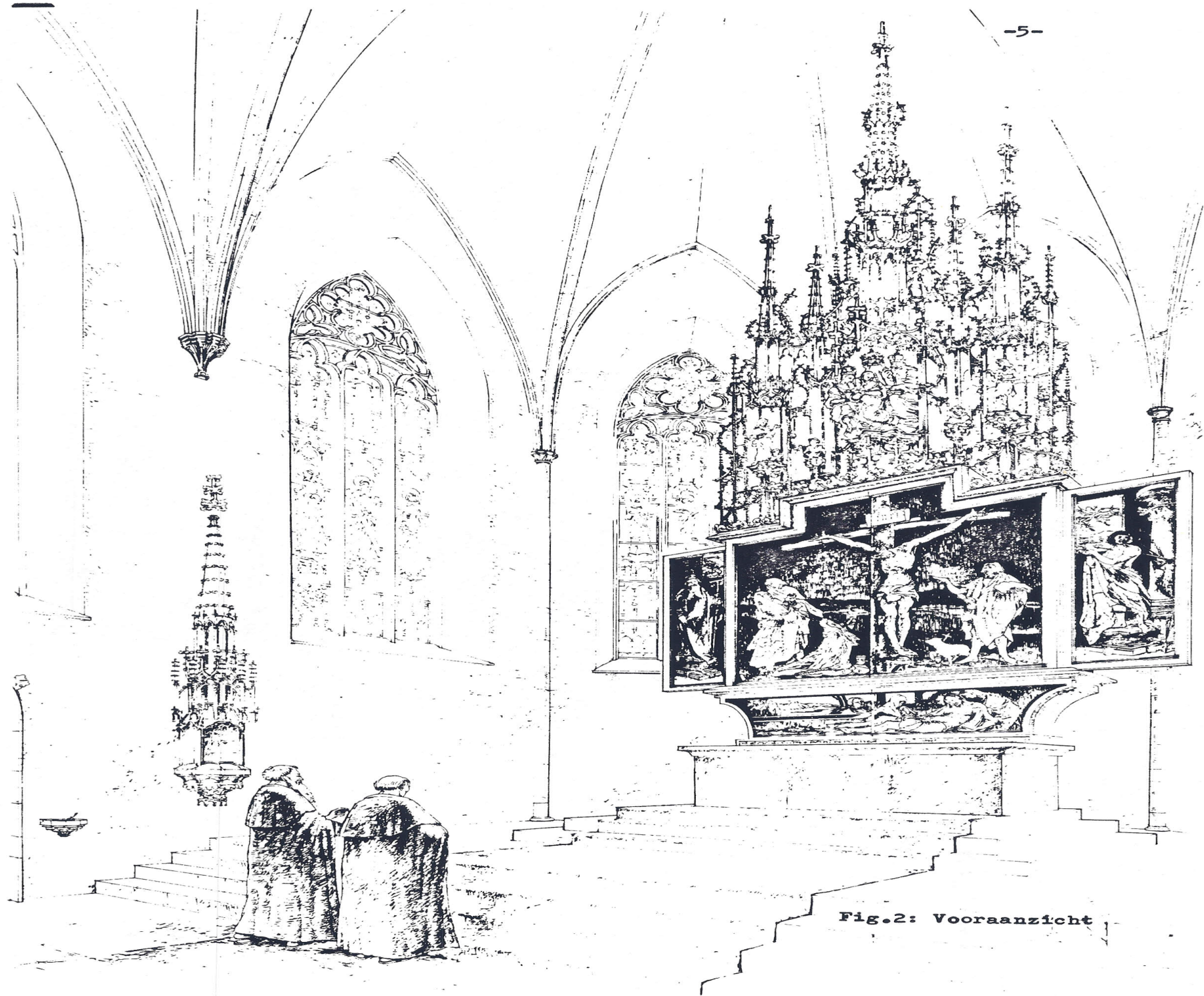

Fig.2: Vooraanzicht

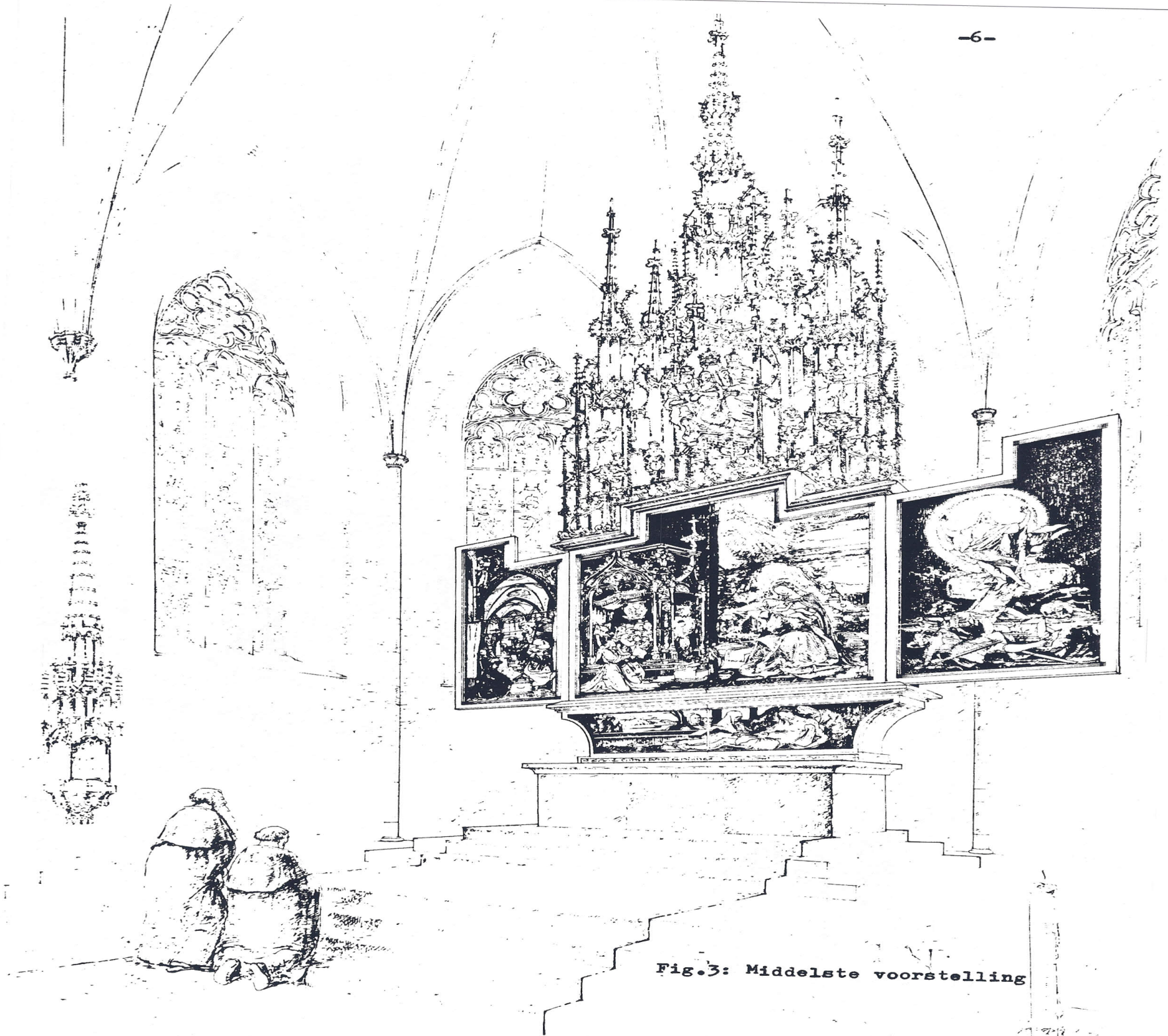

Fig.3: Middelste voorstelling

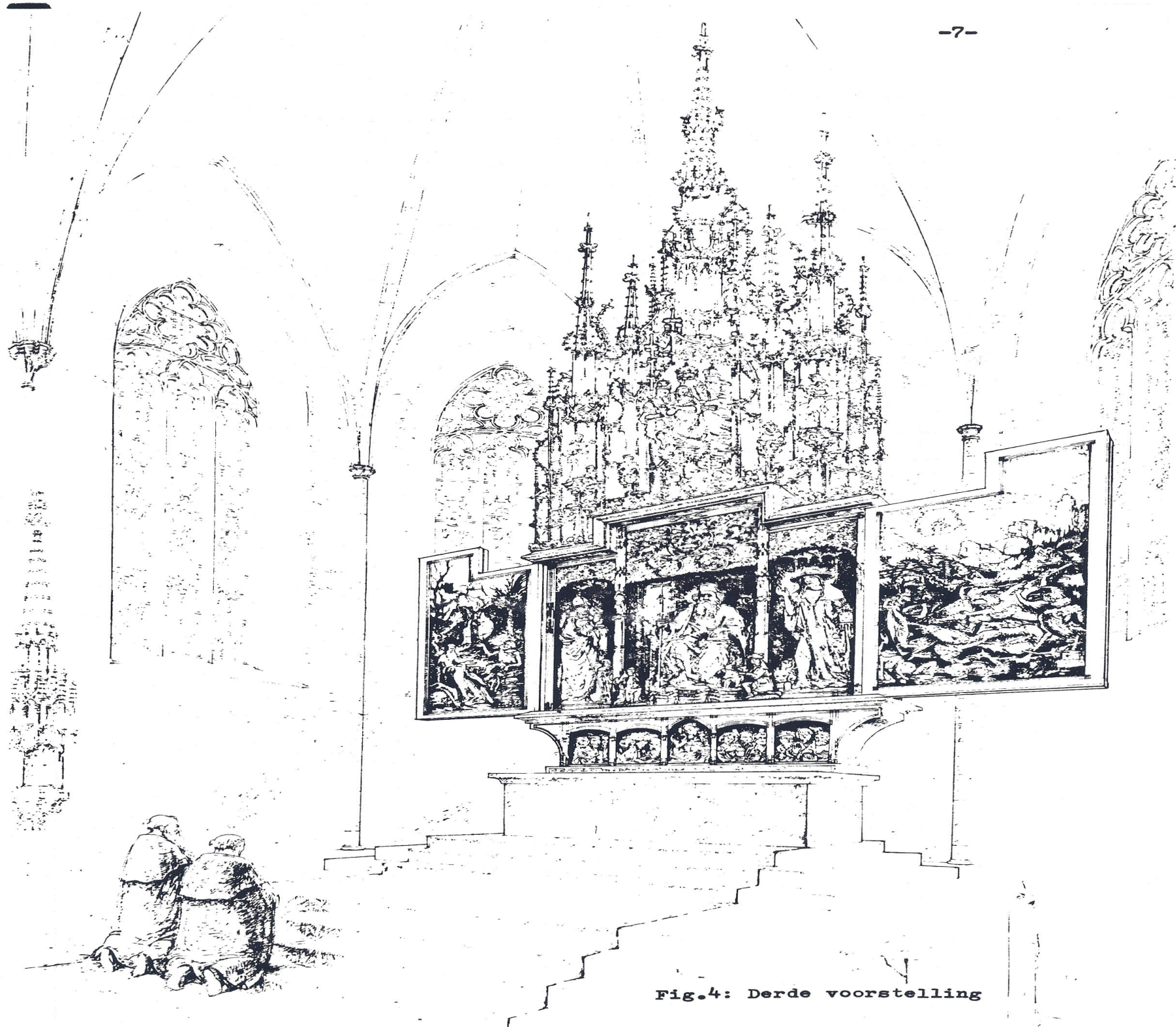

Fig.4: Derde voorstelling

allerlei gruwelijke schepsels, demonen tegen een achtergrond van afbraak en strijd; het linkerpaneel Anthonius in een rustig gesprek met Paulus, deze laatste schaars gekleed in een mantel van bladeren, en tegen een achtergrond die deels een dor en kaal, deels een weelderig, welhaast tropisch landschap weergeeft. Op dit (fig.4) paneel zijn ook de kruiden weergegeven die vermoedelijk werden gebruikt voor het samenstellen van de Anthonius medicijnen: Weegbree, papaver, verbena = ijzerhard, knol-boterbloem, Scrophularia aquatica, witte dovenetel, ereprijs, witte klaver, bruin cypergras, spelt, gentiaan, Vincetoxicum officinalis.

Het geheel staat boven een gebeeldhouwde pradella, voorstellende Christus omgeven door de twaalf Apostelen. Het beeldhouwwerk is een bijzonder fraai staaltje van laat-gothische houtsnij-kunst. De bekroning wordt gevormd door een gebeeldhouwd houten loverwerk, waarin de vier symbolen van de Evangelisten zijn verwerkt: de Engel (Matheus), de Leeuw (Marcus), de Adelaar (Johannes) en de Stier (Lucas). Hierin herkennen wij de tekens van het vaste kruis: Aquarius, en Taurus, Leo, Scorpio. Door het loverwerk heen worden deze figuren verbonden door een open figuur, die bekend staat als de Knoop der Ware Geliefden, de True Lovers Knot, dan wel het monogram van Maria.

In het Museum te Colmar is het altaarstuk zo opgesteld, dat de onderdelen afzonderlijk te bezichtigen zijn. Dit doet enerzijds afbreuk aan de oorspronkelijke bedoeling, nl. om bij bijzondere kerkelijke gelegenheden bepaalde voorstellingen te tonen. Anderzijds geeft het de profane bezoeker van het museum de gelegenheid het werkstuk in zijn totaliteit te bewonderen, en zich te verbazen over de schoonheid en diepgang van deze welhaast bovenmenselijke schepping.

Om een indruk te krijgen van de afmetingen: het voorste midden-paneel is 2m.70 hoog en ruim 3 meter breed! Het geheel is geschilderd met een caseïne-verf op linden-houten panelen, en is alleen technisch al een hoogstandje. Hetzelfde geldt voor het smeedwerk van de scharnieren, die het mogelijk maken de panelen om beurten zo te draaien, dat zij ieder keer weer een aaneengesloten geheel vormden.

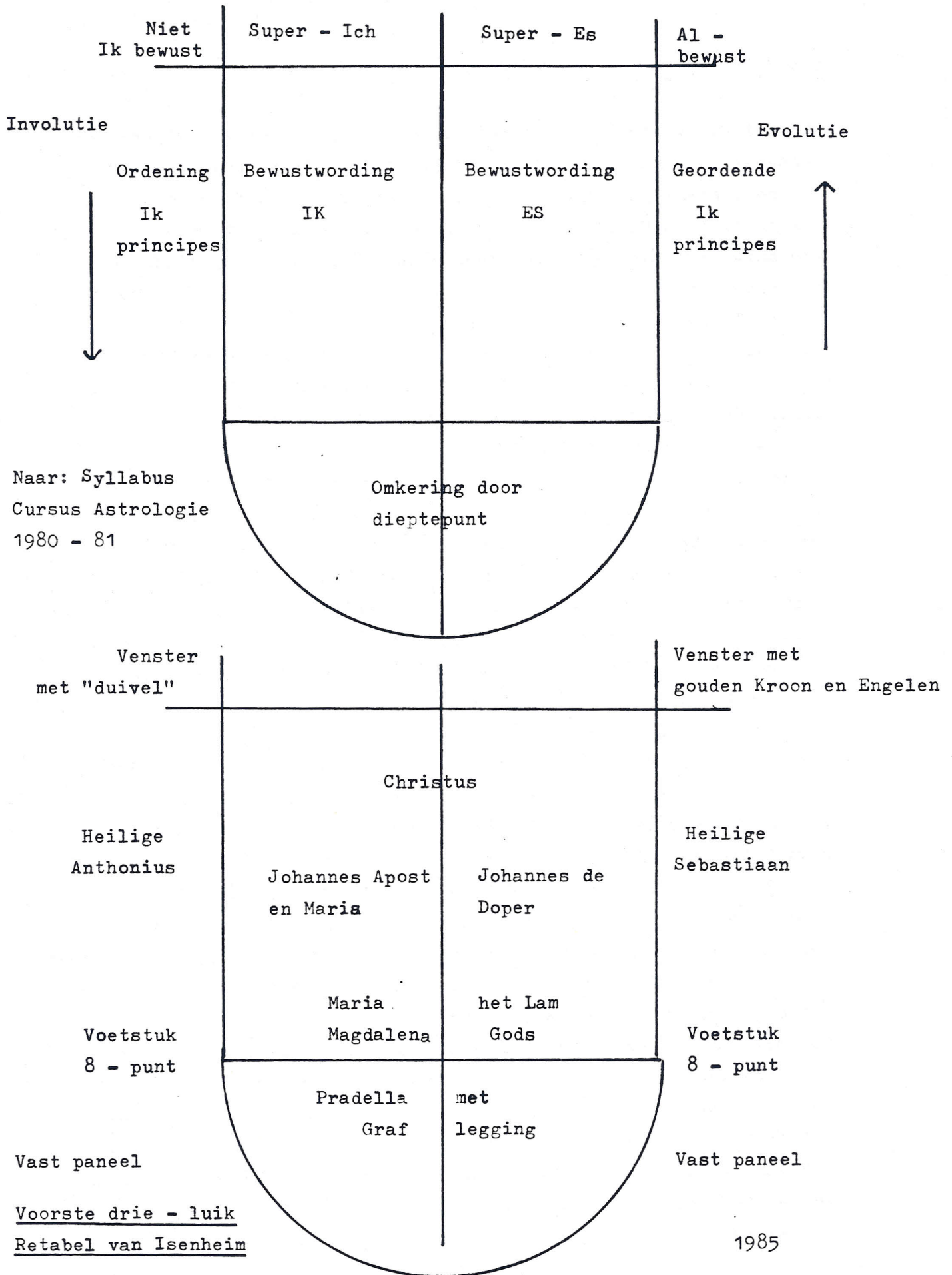

Fig. 5

D & H,

Als astroloog zijn wij geneigd te geloven dat toeval niet bestaat. Wanneer wij, in dit jaar waarin het thema "Astrologie en Kunst" centraal staat in onze aandacht, achtereenvolgens de onderwerpen "Astrologie en Muziek", "Astrologie en literatuur" en tenslotte, vandaag, "Astrologie in de Schilderkunst" behandelen, rijst de gedachte, dat wij hier misschien te maken hebben met een zinvolle opeenvolging.

Immers, een mogelijke omschrijving van het begrip "Kunst" is: Kunst is één van de middelen die de mens ter beschikking gesteld worden die leiden tot uitbreiding van het bewustzijn, een hulp op onze weg tot bewustwording.

Nu is het mogelijk, om het begrip "bewustzijn" onder te verdelen in een drietal "lagen": het "boven-bewustzijn", in de zin van gewaarwording en bewustzijn van hetgeen boven het mens-zijn uitstijgt, een groot geheel van waaruit de geopenbaarde schepping ingedaald is, de Logos, of zo u wilt, God of het Goddelijke bewustzijn. Astrologisch zou dit mogelijk te correleren zijn met het gebied van de mysterie-planetten als brug tussen dit onkenbare dat niettemin in aanleg in ons allen aanwezig is.

Een tweede laag is dan het "waak-bewustzijn", gewaarwording en bewustzijn van de wereld om ons heen, en ons handelen en denken daar in. Astrologisch ware dit te correleren met de Maan-functie. Een derde laag zou dan zijn: het "Droom-bewuste", concrete vormgeving in de slaap toestand van ons "onbewuste" of "onder-bewuste", dat op zijn beurt weer put uit wat Jung noemt: het collectief onbewuste, de schat van bewustzijns-ervaringen die wij allen als Mens geërfd hebben uit ons collectief verleden, en dat op zijn beurt weer een relatie heeft met het Boven-bewuste, dat ons via deze weg boodschappen en waarschuwingen doet toekomen.

Nu komt het mij voor, dat muziek ons allen het meeste raakt in de ervaring van het boven-zinnelijke; het heeft de meeste relatie met het "scheppend geluid", het is de meest abstracte vorm van Kunst, het is opgebouwd uit "trillingen", "harmonieën", grootheden waarvan wij ons kunnen voorstellen dat daar uit de geopenbaarde schepping is voortgekomen. Kortom, aansluiting bij het "boven-bewuste" en een middel tot uitbreiding daarvan.

De vergelijking doortrekkend, zou men misschien kunnen stellen dat de literatuur, het geschreven woord, nog het beste aansluit op het waakbewustzijn. Literatuur maakt immers gebruik van woord-symbolen en taal, hulpmiddelen die wij in het dagelijks leven zelf het meest gebruiken voor onderlinge communicatie en kennis overdracht.

Tenslotte valt het op, dat de boodschappen die wij in ons droombewuste tijdens de slaap ontvangen, in merendeel tot ons komen in de vorm van beelden, die lang niet altijd gemakkelijk te duiden zijn. Zo lijkt het niet onaannemelijk dat de beeldende kunst nog het beste aansluit bij ons droombewustzijn, en kunnen scheppingen op dat gebied ons eventueel helpen, via duiding, tot uitbreiding van alle bewustzijns-lagen. Duiding is nl. het overbrengen van de ene "bewustzijnstaal" naar de taal van het waak-bewuste, en is daarvoor weer aangewezen op taalgebruik en woordsymboliek.

DIA 1: ZIE FIG.2

DIA 2: ZIE FIG.3

DIA 3: ZIE FIG.4 DEZE DIA'S GEVEN IN ZWART-WIT EEN OVERZICHT VAN HET RETABEL IN EEN GERECONSTRUEERDE OMGEVING VAN DE KERK VAN HET KLOOSTER VAN ISENHEIM.

Wanneer u zo een overzicht hebt gekregen van het gehele kunstwerk, zal ik nu proberen u duidelijk te maken, welke occulte achtergronden de verschillende voorstellingen - naar mijn geheel persoonlijke opvatting - herbergen. Hiermee is geenszins bedoeld om negatief te oordelen over de orthodoxe christelijke betekenis die aan de voorstellingen gehecht kan worden; het is veelmeer de bedoeling om aan te tonen dat er verbanden bestaan tussen de christelijke leer zoals die in de christelijke iconografie wordt geïllustreerd, en de meer gnostische betekenis zoals die - althans ten dele - met de astrologische symbolentaal kan worden omschreven.

DIA 4, DIA 5: (KLEUR) HET VOORSTE DRIELUIK, ZOALS HET TEGENWOORDIG IN HET MUSEUM TE COLMAR KAN WORDEN GEZIEN. LINKS DE HEILIGE SEBASTIAAN, RECHTS ST ANTHONIUS, OP DE VASTE LUIKEN. IN HET MIDDEN DE KRUISIGING: EEN STERK DOMINERENDE CHRISTUS FIGUUR, DE DWARSBALK VAN HET KRUIS SCHIJNT DOOR TE BUIGEN ONDER HET GEWICHT. HET KRUIS WORDT TER LINKERZIJDE GEFLANKEERD DOOR DE VERSTRENGELDE MARIA EN ST JAN DE DISCIPEL, RECHTS DOOR DE IN EEN KEMELSHAREN MANTEL GEHULDE ST JAN DE DOPER. AAN DE VOET VAN HET KRUIS LINKS MARIA MAGDALENA, RECHTS HET LAM GODS. HET LANDSCHAP IS SOMBER EN DREIGEND, OP DE ACHTERGROND IS DE RIVIER DE JORDAAN ZICHTBAAR.

DIA 6: DE MIJNS INZIENS JUISTE OPSTELLING: SEBASTIAAN RECHTS,

DE HEILIGE ANTHONIUS LINKS. AAN DE BASIS HET DERDE VASTE GEDEELTE:
DE PRADELLA MET DE GRAFLEGGING.

Ik zal nu eerst een beschouwing geven van het "vaste" gedeelte van deze voorstelling: de panelen met Anthonius, de Pradella en St. Sebastiaan. Hierbij kunt u het beste fig. 5 op pag. 9 ter hand nemen. U herinnert zich misschien de tekening die in de Syllabus Astrologie 1980 - 81 werd afgebeeld bij de behandeling van het Subject. Deze figuur werd ook gebruikt door Paula Schreurs bij de duiding van de Parcival mythe, en door Bakker bij de duiding van de Toverfluit. Het is een U - vormige figuur, die een voorstelling geeft van de INVOLUTIE aan de linkerzijde: de inwikkeling in de stof, de instinctkrachten die voortkomen uit het Super - Ich, de Ik-wording, ook het zich-bewust worden van een mens van zijn bestaan als individu. Laten wij nu er eens van uitgaan, dat deze involutie het gevolg is van de inblazing van het Super - Ich, astrologisch voorgesteld door Pluto, Neptunus en Uranus, die deel uitmaken van het gebied voorbij Saturnus, en dat die neerslaan in de vorm en de persoonlijke bewustzijns centra Mars, Jupiter en Saturnus. Hierdoor wordt men zich bewust als Ik tegenover de Wereld te staan.

DIA 7: DETAIL VAN HET LINKER PANEEL: ST ANTHONIUS, HOOFD EN SCHOULDERS MET DAARACHTER EEN VENSTER BESTAANDE UIT RONDE GLAZEN GEVAT IN LOOD. ANTHONIUS VOORGESTELD ALS EEN OUDE MAN MET GRIJZE BAARD, RODE WOLLEN KAP OP HET HOOFD, DIKKE BLAUWE MANTEL MET RODE VOERING. HET VENSTER WORDT DOORBROKEN DOOR EEN BRUIN DUIVELTJE, DAT NAAR BINNEN BLAAST. DE RONDE VENSTERSCHIJVEN VALLEN NAAR BINNEN.

Het neerslaan van het "Super - Ik" wordt in dit paneel wel heel prachtig uitgebeeld door een kennelijk "bovenaards" wezen, dat inbreekt in een afgesloten, donkere ruimte: het Ik ontstaat nu wel, maar bevindt zich nog in - geestelijke - duisternis. Heel fraai is ook de symboliek van het gebroken venster: dit bestaat uit glas-in-lood. Nu weet u dat glas, een gestolde vloeistof, waaruit lenzen en spiegels vervaardigd worden, analoog is aan Maan. Lood is analoog aan het Saturnus beginsel. Dat deze combinatie Maan - Saturnus wordt doorbroken duidt aan, dat hier sprake is van een begin van bewust-wording, de persoonlijke (Maan) identificatie met status, verstarring, dogmatiek moet eerst worden doorbroken. Merkt u op dat de ruitjes ook nog Maan-vormig zijn! De buitenwereld is onduidelijk en vertekend zichtbaar. De rode muts wijst er op, dat de fontanel,

bij de mens het Uranus-punt, de toegang tot het "hogere", nog afgesloten is.

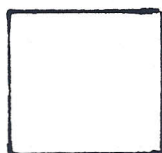
DIA 8: DETAIL, KOP VAN ANTHONIUS MET RODE MUTS.

DIA 9: OVERZICHT GEHELE PANEEL MET ST ANTHONIUS.

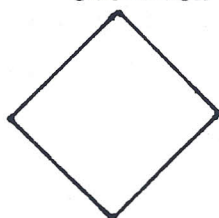
In de sombere slecht verlichte ruimte zien wij hoe deze oude man - het Saturnale wordt geaccentueerd door de grijze baard - dik in de kleren zit, hij zit er warmpjes in, en is flink ingewikkeld in de stof - immers de inwikkeling is kenmerkend voor de Involutie. Hij heeft een zware, blauwig groene mantel aan (Saturnus kleur) die met rood (Mars) gevoerd is. Het rood duidt op de begeerte-aard en de instinct-kracht Mars, die in hoger aanzicht echter ook de begeerte tot geopenbaard bestaan aanduidt. Dit wordt geaccentueerd door de opzettelijke eigenaardige plooi van de mantel, doordat Anthonius die vasthoudt: hierdoor wordt het vrouwelijk schaamdeel gesuggereerd, wijzend naar: openstaan voor bevruchting, voor ontvangst, overdrachtelijk hier: voor de geestelijke bevruchting.

In zijn linkerhand houdt hij een staf met het karakteristieke kruis van St. Anthonius, in de vorm van een T, het TAU kruis. In tegenstelling tot het volledige kruis duidt dit er op, dat nog niet alle elementen aanwezig zijn, de mens op het Involutie pad heeft daarover nog niet de beheersing en moet zijn kruis nog vervolmaken. (denkt u ook nog eens terug aan de lezing van de Heer van Slooten) Dat hij de staf in de linker-hand houdt wijst er op dat de staf tot steun dient, en geen symbool is van macht en beheersing. Eigenlijk ontbreekt er iets aan dit kruis: zou er een cirkel boven staan, dan was het het ANKH- teken, het Egyptische teken voor eeuwig leven. Anthonius leefde als kluizenaar in Egypte! St. Anthonius staat op een voetstuk: hij voelt zich wel verheven boven het horizontale vlak, het gewone bestaan. Dit voetstuk is in de vorm van een acht-punt, ontstaan door twee dooreen gevlochten vierkanten: het gewone vierkant als symbool van het individuele, het horizontale vlak; het vierkant op zijn punt, als symbool van cosmische orientatie Oost - West, Noord - Zuid.

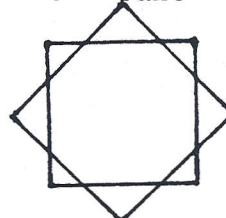
individueel

cosmisch

8 - punt

De voeten van Anthonius worden bedekt door de mantel, zijn orientatie is nog niet duidelijk. Waarschijnlijk is dit het voetstuk waarop de Mens zich zelf verheft; dat dit onvruchtbaar is wordt aangeduid door de afgesneden en verdorrende ranken die zich om het voetstuk slingeren.

Op de achtergrond, in het half-donker, is een vierkante zuil te zien, die het vorm- en stof beginsel nog eens accentueert.

DIA 10: OVERZICHT VOORSTE DRIELUIK

DIA 11: PRADELLA MET GRAFLEGGING. OVERZICHT VAN HET GEHEEL.

LINKS EEN LANGWERPIG OPEN GRAF MET DAARVOOR DE DOORNENKROON.

AAN DE RECHTERZIJDE DE GESTALTE VAN DE CHRISTUS, DIE HALF OPPERICHT WORDT DOOR EEN IN EEN RODE MANTEL GEHULDE MANLIJKE FIGUUR, IN HET MIDDEN EEN HANDENWRINGENDE KLAGENDE VROUWENGESTALTE, WAARSCHIJNLIJK MARIA VAN MAGDALA, DAARNAAST EEN HALFGESLUIERDE VROUW, MISCHIEEN MARIA DE MOEDER VAN CHRISTUS.

Bij de overgang van de involutie naar de evolutie (zie fig.5) is het onvermijdelijk dat de naar hoger inzicht strevende mens het stoffelijk lichaam als het ware aflegt, dwz. de betrekkelijke onbelangrijkheid daarvan ervaart. Hij moet door een dood punt heen. Dat gebeuren is prachtig uitgebeeld door de graflegging in het onderste punt van de schildering, het voetstuk, overeenkomend met het onderste deel van de U vormige boog.

Weer zien wij hier links de indaling gemarkeerd: het gapende graf; rechts een aanzet tot opstijgen, door de in het rood geklede figuur die meer een uit het graf opheffen uitbeeldt dan het er in leggen. Ook hier is rood weer een aanduiding van leven, van drang tot bestaan, de kleur van het levengevende bloed.

DIA 12: DE IN HET WIT GEKLEDE GESLUIERDE VROUW, DETAIL.

DIA 13: DE HANDENWRINGENDE VROUW. HET GELAAT KOMT NIET OVEREEN MET DAT VAN DE MARIA MAGDALENA OP HET MIDDENPANEEL ER BOVEN.

De bewustwording, dat men alvorens omhoog te streven afstand moet doen van het stoffelijk lichaam is een traumatisch gebeuren, dat gepaard gaat met smart, en vaak met weinig uitzicht (sluier!).

De sluier duidt ook op het mysterie van de omkering.

DIA 14: DE HALF OPPERICHTEN CHRISTUS FIGUUR MET DE MAN IN RODE MANTEL.

DIA 15: IDEM, DETAIL.

Terwijl de vrouwengestalten het passieve aspect aanduiden van de omkeringsgebeurtenis, geeft de man het actieve wils aspect aan om door het dode punt heen te komen.

Wij ontmoeten hier weer Mars (rode kleur), de baanbrekende kracht en energie, de drang tot bestaan.

DIA 16: NOGMAALS EEN OVERZICHT VAN DE PRADELLA MET GRAFLEGGING.

DIA 17: HET ONDERSTE DEEL VAN DE GESTALTE VAN ST SEBASTIAAN OP HET RECHTERPANEEL.

Wij volgen nu de opstijgende beweging naar rechts, en ontmoeten de figuur van St. Sebastiaan. Deze vormt in ieder opzicht een tegenstelling tot de in stof ingewikkelde figuur van St. Anthonius op het linkerpaneel: wij komen bij de opstijgende, de evolutie-tak van de U. Waren de voeten van St. Anthonius niet zichtbaar door de overhangende stof van zijn mantel, en was zijn orientatie dus niet duidelijk, nu zien wij dat de voeten niet meer verborgen zijn, maar duidelijk op de Oost - West lijn van het vierkant-op-zijn-punt, het cosmische vierkant van de acht-puntige console: de mens kan na het trauma van het dode punt te hebben overwonnen, de cosmische orientatie bereiken. Het voetstuk, dat overigens vrijwel identiek is met dat van het linker-paneel, is nu omrankt door een levende wijnrank, die zich voortzet al slingerend rond de er boven staande ronde zuil, het leven zit er nu echt in. Het is een wijn-rank, dus nog maar potentieel wijn, een belofte van toekomstige omzetting en gisting.

De rode mantel, symbool van intens leven, is losjes en in een spiraal om het overigens naakte lichaam gedrapeerd: deze mens is nog steeds in de stof, maar wordt daar niet meer door "ingepakt". Ook is nog even te zien op deze dia, dat de boeien, de touwen waarmee St. Sebastiaan aan de zuil was vastgebonden, doorbroken zijn, deze mens heeft zich weten te bevrijden.

DIA 18: BOVENDEEL VAN HET PANEEL MET ST SEBASTIAAN. HET IS EEN VRIJ JONGE MAN IN DE KRACHT VAN ZIJN LEVEN, OP VERSCHILLENDE PLAATSEN MET PIJLEN DOORBOORD. HIJ WENDT ZIJN HOOFD AF VAN EEN GEHEEL OPEN VENSTER OP DE ACHTERGROND, DE RUIMTE IS HELDER VERLICHT. DOOR HET VENSTER IS EEN VREDIG, ZONOVERGOTEN LANDSCHAP TE ZIEN.

In tegenstelling tot het linkerpaneel, waarop een oude man niet ver van de dood, zien we hier een jonge springlevende kerel, die wel ernstig kijkt, maar de pijlen en wonden door de buitenwereld toegediend deren hem kennelijk niet, er is geen uitdrukking van pijn of smart. Het geheel geopende venster achter hem (fig. 5) wijst op de geopende toegang tot het Super - Es, die als een belofte daar buiten zweeft.

DIA 19: HEMEL ACHTER HET GEOPENDE VENSTER ACHTER ST SEBASTIAAN. DUIDELIJK ZICHTBAAR ZIJN TWEE GEVLEUGELDE ENGELEN, DIE EEN GOUDEN RING OF KROON DRAGEN, WAARAAN GEHECHT EEN VIJFBLADIGE GOUDEN ROOS. MINDER DUIDELIJK ZIJN DAARONDER TWEE ENGELEN ZICHTBAAR, DIE EEN PIJLENBUNDEL EN EEN BOOG DRAGEN.

Buiten het venster, in een gebied dat niet van deze wereld is, dus in het gebied van het Super - Es, zweeft een belofte: de gouden kroon der overwinning, gesierd met de Roos van de Goddelijke Liefde: immers, de vijfbladige Roos is het symbool van Venus. Misschien hier eerder Persephoné, de verhoogde Venus, ook een verwijzing dat het nog toekomst is. De Doornenkroon is achtergelaten bij het geopende graf, nu bestaat potentieel de gelegenheid die gouden kroon te verwerven. Die gelegenheid wordt echter pas in de volgende serie tafereelen, na het omslaan van het midden paneel verwezenlijkt. Het tafereel met de zwevende engelen kunnen wij misschien vergelijken met het Super - Es: Persephone, Hermes en Demeter.

DIA 20: HET GEHELE RECHTER LUIK MET ST SEBASTIAAN.

De zuil die achter St. Sebastiaan staat is nu rond en afgewerkt, met een fraai kapiteel, en de wijnrank slingert zich er langs omhoog. De evolutie-gang is in ieder geval ten dele voltooid, het leven zit er in. De gestalte is nog steeds ingewikkeld in de stof, maar die is duidelijk geen belemmering meer, wordt beheerst.

DIA 21: OVERZICHT VAN HET GEHELE DRIELUIK, VOORSTE AANZICHT.

Wij zullen nu aandacht schenken aan het midden paneel met de kruisiging. Allereerst is het interessant te letten op de compositie:

DIA 22: ALS VORIGE, MAAR MET CIRKEL, TIENPUNTIGE STER, EN ENKELE ZICHTLIJNEN OVER HET MIDDENPANEEL

Het blijkt, dat de compositie kan worden beschouwd als te zijn opgehangen in een cirkel met daarin twee dooreengevlochten vijf-hoeken, of tien-hoek. Daarbij komt de associatie op van de volmaakt-heid van het getal 10, waarmee ook de "Tetraxis" van de Kabbala en de onuitsprekelijke naam Gods voorgesteld wordt:

De Christus-figuur, die perfect in de cirkel valt, die ook door de nagels aan het Kruis loopt, doet zo denken aan de Christus in de Mandala. De vijftaligheid wijst er op, dat in de compositie de Gulden Snede een belangrijke rol speelt, en het getal 5, het getal van het Leven.

De noodzaak, het paneel door midden te delen heeft de gehele compositie enigszins naar rechts verschoven.

Verder valt op, dat in het midden paneel een herhaling te zien is van de voorstellingen van het linker en rechter vaste paneel: de gestalten links, van Johannes de Discipel met Maria, zijn weer dik in de stof gewikkeld, de gestalte rechts, van Johannes de Doper, is weer half naakt met een spiraalvormige rode mantel, te vergelijken met St. Sebastiaan. Het "Leit-Motiv" van de U komt hier weer terug, zelfs de smartelijke Maria Magdalena aan de voet is analoog aan de wenende vrouwen op de Pradella. Alleen culmineert hier de voorstelling in de vrijwel geheel ontklede Christus figuur, die het geheel domineert, de U is hier een gesloten cirkel geworden, de uiterste consequentie wordt aangeduid.

DIA 23: HOOFD VAN CHRISTUS MET DE DOORNENKROON.

Het volstrekte offer van het oude lichaam is gebracht, het nieuwe Zonnelichaam kan nu geboren worden. Wel is de Doornenkroon verworven: men zegt wel dat die werd gemaakt van de doornige Acacia, met een woordspeling naar het Sanskriet begrip Akasha, het Cosmisch geheugen, alle ervaring die door de indaling in de stof van de Geest is opgedaan en opgeslagen in de Cosmos. Om toegang tot die kennis te verkrijgen moet men het oude lichaam offeren.

DIA 24: RECHTERZIJDE VAN HET MIDDENLUIK. DE GEKRUISIGDE EN JOHANNES DE DOPER. DEZE LAATSTE WIJST MET DE RECHTERHAND, WIJSVINGER EN DUIM UITGESTREKT, NAAR DE GEKRUISIGDE. BOVEN DE WIJZENDE HAND EEN OPSCHRIFT: ILLUM OPORTET CRESCERE ME AUTEM MINUI. IN DE LINKERHAND EEN OPENGESLAGEN BOEK. DE KEMELSHAREN MANTEL IS VAN NABIJ DUIDELIJK AANGEGEVEN.

De getallen 5 en 7 komen bij herhaling voor in de voorstelling van het midden-luik. Johannes geeft met de hand het getal 7 aan, volgens de in de Middeleeuwen gebruikelijke getalsymboliek in de handhoudingen, veel gebruikt door de bouwers op de bouwplaats. Met die hand wijst hij naar de vijfde wond van Christus; misschien ook wel naar de Milt, een orgaan dat traditioneel onder Jupiter en de Maan staat. Ook de voortdurende nadruk op handen in de compositie suggereert het getal 5.

De totaliteit van de compositie van het midden-paneel kan uitgelegd worden als een uitbeelding van het beweeglijke Kruis: Christus als Pisces, de Vis; daar tegenover Maria Magdalena als Virgo, de Maagd;

vervolgens beeldt Johannes de Doper heel mooi de lerarende Sagittarius uit, tegenover de verstrengelde Man - Vrouw figuur van Johannes de Discipel met de Moedermaagd Maria, als uitbeelding van Gemini, de Tweelingen. Nu beschouwen wij het beweeglijke kruis als het denk-kruis, in de techniek van het cycleren de cyclus van de intellectuele aanleg. De heersers van dit kruis zijn de vier pulserende planeten Jupiter, Hermes, Neptunus en Vulcanus. Dit kruis is het kenmerk van het Vissen Aeon, waarin wij de laatste 2000 jaar leven, en waarin inderdaad het intellect een vlucht heeft genomen als in geen voorafgaand interval in de menselijke geschiedenis. Maar hier wordt uitgebeeld, dat dit ook het kruis is waaraan de naar geestelijke volmaaktheid strevende mens genageld is, en wel met drie grote spijkers: de instinctkrachten Mars, Jupiter en Saturnus.

Toen het Vissen Aeon begon, werd het Aries of Ram Aeon geofferd: rechts onder aan het Kruis zien wij dan ook het Lam Gods, "als geslacht" (Openbaringen), wiens bloed vloeit in een Graal. Dat lam draagt een klein kruisje, mogelijk op te vatten als het Aries- Cancer - Libra - Capricornus of vaste kruis.

DIA 25: DETAIL: HET LAM GODS

Verder wil ik hier de aandacht vestigen op het volgende: in het beweeglijke kruis is de heerser van een teken in omkering het planeetsymbool dat in verheffing staat in het tegenoverliggende teken. Links, Hermes als heerser van Gemini, is, omgekeerd, Pluto in verheffing in Sagittarius. Poseidon, heerser van Pisces, is omgekeerd, Persephoné in verheffing in Virgo.

Deze relatie zullen wij in de volgende serie panelen terug vinden, des te merkwaardiger waar ten tijde van het schilderen van het retabel noch deze symboliek, noch überhaupt de betreffende planeten bekend waren.

DIA 26: JOHANNES DE DOPER, DETAIL MET OPSCHRIFT

DIA 27: IDEM, OPSCHRIFT IN GROTER DETAIL: ILLUM OPORTET CRESCERE ME AUTEM MINUI

Het opschrift, uit Joh.3:30, "Hij moet wassen, ik moet minder worden" roept al gauw de associatie op met de Maan. Wanneer Johannes als Maan moet verminderen, dan moet hij hier wel de Volle Maan voorstellen.

en stelt Christus logischerwijze de Nieuwe Maan voor. (fig. 8)

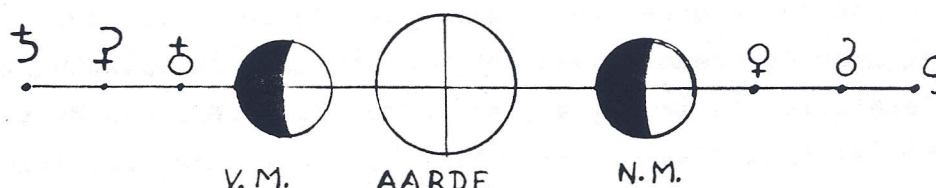

fig.8

Nu is de Volle Maan, in oppositie met de Zon, aan de kant van de Instinct krachten Mars, Jupiter en Saturnus, de Stof-zijde van de planeetkrachten. Christus, als Nieuwe Maan, het Nieuwe Lichaam dan wel de Nieuwe Ziel, is de Maan in conjunctie met Zon, die zich plaatst aan de zijde van de Es-krachten Venus, Vulcanus en Zon. Het gebod van Johannes is duidelijk.

Wanner Johannes zowel de volle Maan, als het teken Sagitarius aanduidt, dan staat de Zon in Gemini: het is hoog-Zomer. Johannes de Doper symboliseert aldus de Zomer St.Jan, het Midzomer Zonnewende punt, ook op de Rooms Katholieke kalender het St.Jans feest. Christus Kruisiging is traditioneel een gedenkdag dicht bij het Lentepunt, de Voorjaars Equinox. Goede Vrijdag voor Pasen.

DIA 28: DE VERSTRENGELDE FIGUREN VAN MARIA, IN EEN WIT KLEED EN HALF GESLUIERD, MET JOHANNES DE DISCIPEL, IN EEN RODE MANTEL.

Logischerwijze beeldt de groep van Maria met Johannes de Discipel dan het Winter Zonnewende punt uit. Merk op dat het witte (Maan) kleeft van Maria uit 7 banen bestaat: Maan als 7e verbonden met de 6 planeetkrachten, dus zowel met het ES als met het IK.

DIA 29: DETAIL VAN VOORGAANDE DIA.

DIA 30: MARIA MAGDALENA AAN DE VOET VAN HET KRUIS. DE HALF GESLUIERDE VROUWENGESTALTE, KNIELEND, HEEFT EEN IN BRUINE TINTEN GESCHILDERT KLEED AAN.

De figuur van Maria Magdalena is in Herfst-tinten geschilderd, en beeldt de Herfst-equinox uit. De handen laten $4 + 3 = 7$ vingers zien, ook weer gericht op de 5e wond van Christus. Achter haar een zalf-pot - verwijzend naar de Chrisma, de zalving, de Christus - waarop het jaartal 1515 is aangebracht. Dit getal heeft de kaballistische waarde van 12, maar duidt ook op 1 en 5, oorsprong en leven.

DIA 31: DETAIL, HANDEN VAN MARIA MAGDALENA

Het landschap op de achtergrond laat vaag een rivier zien, vermoedelijk de Jordaan, verwijzing naar de zuivering door water- de Doop - en naar de grens tussen onbewust (water) en waakbewust (land). Tenslotte wil ik nog wijzen op het bord INRI aan de top van het Kruis: traditioneel Jezus Nazarener Rex Judeorum, Jezus van Nazareth Koning der Joden; maar ook Ignis Natura Renovatur Integra, door Vuur wordt de Natuur vernieuwd. Volgens J.W.Kaiser, De Mysterien van Jezus in ons Leven, pag. 154, kunnen wij dit in het Hebreeuws lezen als de vier elementen: de beginletters van Iam (water), Nour (vuur), Ruach (lucht) en Iabesja (aarde), in het kruis zijn de vier elementen volledig vertegenwoordigd, Christus op het midden als het 5e, de quintessens.

DIA 33: DETAIL: HAND VAN CHRISTUS MET GROTE SPIJKER.

Een verwijzing naar de nagels, als symbool van de Ich-krachten, die de op-strevende mens aan het beweeglijke kruis hechten.

DIA 34: ZWART-WIT, OVERZICHT VAN DE VIER MIDDEN PANELEN. (ZIE FIG. 3) Het midden paneel met de kruisiging kan naar twee kanten omgeslagen worden, waardoor vier nieuwe panelen zichtbaar worden, van links naar rechts: de Annunciatie (Aankondiging), de Conceptie, de Geboorte en de Ten Hemel Opneming.

DIA 35: HET LINKER PANEEL. DE AANKONDIGING. RECHTS DE ENGEL GABRIEL DIE DE RECHTERHAND UITSTREKT NAAR DE LINKS GEZETEN MARIA . GABRIEL HEEFT EEN GOUD-KLEURIG GEWAAD AAN, EN DRAAGT IN DE LINKERHAND EEN GOUDEN STAF. MARIA DRAAGT EEN DONKERBLAUW, BIJNA ZWART KLEED MET NOG EVEN ZICHTBAAR EEN RODE VOERING. OP DE ACHTERGROND IN DE VERTE EEN GROENIG GEKLEURD, GOTISCH GEWELF, EEN SOORT KAPEL, MET ZES RIBBEN IN HET PLAFOND, VERLICHT DOOR VIER GOTHISCHE VENSTERS. DAAR VOOR EEN VERTREK MET RODE TINTEN EN EEN VIERDELIG PLAFOND. DE VERTREKKEN ZIJN GESCHEIDEN DOOR EEN GROEN GORDIJN. DE VOORGROND MET MARIA EN DE ENGEL IS VAN DE ACHTERGROND TEN DELE GESCHEIDEN DOOR EEN ROOD GORDIJN. VOOR MARIA EEN OPENGESLAGEN BOEK MET HET OPSCHRIFT: ZIE, HET WOORD IS VLEES GEWORDEN. LINKS BOVEN EEN OUDE MAN IN OOSTERS GEWAAD, DE PROFEET JESAJA WANT IN ZIJN HAND IS EEN OPENGESLAGEN BOEK MET JES. 7:14 EXE VIRGO CONCIPAT CARNO ZIE, DE MAAGD ZAL ONTVANGEN. DEZE GESTALTE HEEFT EEN BOKKEPOOT MET GESPLETEN HOEF. BOVEN MARIA EEN WAZIGE VOGEL: DE HEILIGE GEEST.

De Engel Gabriël treedt hier op als de afgezant Gods. Astrologisch kan hij dus gecorreleerd worden met de ons welbekende boodschapper der Goden: Hermes. Hij draagt dan ook de Hermes - staf in de linker hand. De kleuren van het kleed van Gabriël zijn die van de Zon, hij vertegenwoordigt het Zon beginsel, echter hier niet de stoffelijke Zon, Apollo, maar het mystieke Zon beginsel, aangeduid als de Cirkel met een punt er in. Gabriël wijst met de rechterhand, die met de uitgestrekte wijs-en middelvinger en duim, het getal 8 uitbeeldt, naar een punt boven op het hoofd van Maria: het octaaf wijst naar het Uranus punt bij Maria, en Uranus is het octaaf van Zon. Dat punt op de kruin is tevens de fontanel, een deel van de schedel dat het laatst gesloten wordt, en traditioneel de mystieke opening tot de mysterie-krachten; het Uranus punt is de overgang naar de gebieden die voorbij Saturnus liggen.

DIA 36: DETAIL, GABRIEL ALS HERMES

DIA 37: DETAIL, MARIA

In tegenstelling tot de Maria op het voorgaande tafereel, waar zij een zevenvoudig wit kleed droeg, is Maria als Maan-beginsel, het vorm-gevend beginsel, hier in een donker, haast zwart kleed afgebeeld: negatief, ontvankelijk. De rode voering drukt ook hier weer het hogere Mars beginsel, de drang tot geopenbaard bestaan, uit. Er is voldoende relatie met de stof om de conceptie mogelijk te maken, en stoffelijk te verwezenlijken.

Dat, wat indaalt, is aangegeven door de Duif van de Heilige Geest, die aan komt vliegen uit de gebieden achter Maria. Het verst gelegen gebied ligt achter een groengordijn, kleur van Saturnus, dus het gebied voorbij Saturnus, de Mysterie gebieden. Hij komt aanvliegen via het Midden gebied, dat rood van tint is, vier-delig en door een rood gordijn van de voorgrond is gescheiden: het gebied van de stof en de begeerte. In het opengeslagen boek voor Maria is dan ook te lezen: Zie, het Woord (= Demeter) is vlees geworden (= geopenbaard in de Stof) (Joh. 1:14).

Links helemaal bovenin zien wij Jesaja, de Oud Testamentaire Profeet, met de spreuk: Zie de maagd zal ontvangen (Jes. 7:14). Hier zien wij nog even een verwijzing naar de Involutie, nog geaccentueerd door de voet van een dier, een Ram, dus Aries, het nieuwe begin, de belofte.

DIA 38: DE TWEE LINKER LUIKEN VAN HET MIDDENDEEL, LINKS DE ANNUNCIATIE, RECHTS DE CONCEPTIE

De aankondiging van de toekomstige geboorte werd voorgesteld door de indaling van de Heilige Geest, de bewust-wording. Nu gaan wij zien wat dat voor directe uitwerking had:

DIA 39: DE CONCEPTIE, OF "HET CONCERT DER ENGELEN". OP DIT LUIK IS EEN DOOR VIER "LEVENDE" ZUILEN GEDRAGEN ZWARE RODE BALDAKIJN TE ZIEN. DAAR ONDER DRIE GROTE ENGELEN, ÉÉN IN GROENE TINTEN EN VERENKLEED; ÉÉN KNIELEND OP DE VOORGROND IN EEN LICHT VIOLET TOT ROZE KLEED; EN ÉÉN IN EEN ROOD GEWAAD. ALLE DRIE BESPELEN EEN STRIJK INSTRUMENT, EEN SOORT VIOLA DA GAMBA. DAAR BOVEN LICHTENDE ENGELENGESTALTEN, GEVLEUGELDE HOOFDEN. IN HET HALF DUISTER ONDER DE BALDAKIJN IS EEN DOORZICHTIGE, WAZIGE BOL TE ZIEN, WAAR BINNEN ZICH ROND EEN VLAMMENGEKROOND HOOFD MET VLEUGELS ALLERLEI GROENIG GETINTE ENGELENGESTALTEN BEVINDEN. RECHTS TREEDT EEN VLAMMENGEKROONDE MARIA OMGEVEN DOOR EEN GOUDEN EN RODE AURA NAAR BUITEN, DE HANDEN GEVOUWEN. DAAR BOVEN TWEE ENGELEN, EEN MET EEN GOUDEN KROON, DE ANDERE MET EEN LELIEGEKROONDE STAF.

Mischien is dit wel het meest indrukwekkende, meest mystieke schilderij, waarop op schitterende wijze de conceptie, dus: de bevruchting en de vorming van het nieuwe lichaam in aanleg wordt uitgebeeld. We zien drie grote, musicerende engelen: één groenig, in een dik verenkleed, analoog aan Saturnus; één in het rood, analoog aan Mars; en één op de voorgrond, analoog aan Jupiter. Deze drie bouwende krachten in de natuur zijn kennelijk bezig in harmonie te musiceren, dus trillingen, het Scheppend Geluid voort te brengen, het grondbeginsel van iedere schepping. Het zijn hier de "bouwende elementalen", de kristallijne, vegetatieve en animale ziele-beginselen, misschien wel eerder te beschouwen als de "hogere" Mars, Jupiter en Saturnus, of hun mysterie-octaven Persephone, Hermes en Demeter.

DIA 40: DE DRIE ENGELEN IN GROTER DETAIL.

DIA 41: DE RODE ENGEL, MET DE OPSTIJGENDE VURIGE KRACHT

DIA 42: DE GROENE ENGEL MET VERENKLEED, ANALOOG AAN SATURNUS

DIA 43: DETAIL, DE HALF DOORZICHTIGE BOL WAARBINNEN ZICH HET VLAMMENGEKROONDE GEVLEUGELDE HOOFD VORMT.

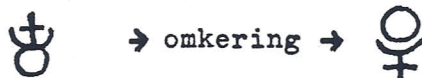
DIA 44: DETAIL, ÉEN DER VURIGE ELEMENTALEN.

DIA 45: DETAIL, IDEM.

De zware rode baldakijn met de vier zuilen - de vier elementen - die geflankeerd en omrankt worden door levende, opgroeiende planten met bladeren, bloemen en vruchten, dus "levend" zijn, beeldt op ontroerende wijze de "baarmoeder" uit, waarbinnen de vorming van het nieuwe leven, het nieuwe zonnelichaam, plaats vindt. De half-doorzichtige bol, zwevend boven de musicerende engelen, is de door de Heilige Geest bevruchte eikel; het nieuwe leven daarin is geestelijk zoals aangeduid wordt door de vlammenkroon op het gevleugelde hoofd - alleen een hoofd, vleugels en armen met gevouwen handen. Daarom heen een groep van zes groenig getinte, nauwelijks te herkennen gevleugelde engelen gestalten, tesamen 7, waarmee de volmaakte vormgeving wordt vastgelegd, de neerslag van de bouwende elementalen, Maan met de 6 zielekrachten, samengevat in een soort Aura, het is de individuele aura in aanleg.

DIA 46: MARIA MET VLAMMEN KROON, DETAIL

In feite hebben we nu weer een omkeringsproces meegemaakt: de belevendiging van het Uranus - punt op het linker-luik wordt nu gevolgd door de omzetting van Uranus naar Demeter:

de Al - Moeder, waarbij de opgestegen Kundalini-kracht als een vlam opstijgt boven het hoofd als zetel van de mysterie-krachten; Maria is Demeter geworden, de verhoogde Maan. Dit beeld is zo prachtig dat woorden hier tekort schieten.

DIA 47: TWEE ZWEVENDE ENGELN MET LELIESTAF EN GOUDEN KROON.

De Engelen dragen de attributen in de rechterhand: het zijn de beheerste, zuivere levenskracht in de vorm van de staf, de verstoffelijking van de vlammenkroon als gouden kroon. Demeter gaat nu weer neerslaan in het stoffelijk vormgevend principe, de Maan, neemt het bevruchte geestelijk beginsel mee naar buiten.

DIA 48: BOVENKANT VAN DE ZUILEN MET FIGUREN VAN OUD TESTAMENTISCHE PROFETEN, BOVEN DE POORT WAAR MARIA NAAR BUITEN TREEDT.

Ook nu weer wordt het achtergelaten Involutie beginsel aangeduid, op het tympanon boven de poort door de figuren van Melchisedek en Abraham uit het Boek Genesis (Gen.14: 18-20), en de Profeten op de zuilen.

DIA 49: OVERZICHT, ZIE FIG.3.

DIA 50: MARIA MET KIND, MARIA DRAAGT EEN PURPER MET DONKERBLAUW GEWAAD. HET KIND IS NAAKT, LIGT OP EEN VERSCHEURDE WITTE DOEK. DAAR ACHTER EEN LANDSCHAP MET HOGE BERGEN, RODE ROZEN.

DIA 51: MARIA MET KIND, DETAIL

DIA 52: HET KIND JEZUS, DETAIL

DIA 53: HET GEHELE PANEEL VAN DE GEBOORTE, OP DE VOORGROND EEN WASTOBBE MET DAAROVERHEEN EEN DOEK; EEN AARDEN NACHTSPIEGEL; LINKS EEN VIJGEBOOM, RECHTS EEN STRUIK MET DRIE RODE ROZEN. HET LANDSCHAP TOONT EEN DOOR EEN MUUR OMGEVEN HOF MET EEN POORT; DAAR ACHTER HOGE, MET SNEEUW BEDEKTE BERGEN, EN DAAR WEER BOVEN EEN GOUDEN LICHT VERSPREIDENDE GESTALTE. AAN DE VOET VAN DE BERG EEN KERK BOVEN EEN MEERTJE; ACHTER DE KERK HERDERS, WAAR BOVEN TWEE ENGELEN ZWEVEN, EEN ALS OUDE MAN MET GRIJZE BAARD EN GRIJS GEWAAD, EEN ALS EEN HEEL JEUGDIG TYPE MET EEN ROZE-ROOD KLEED AAN. TUSSEN DE LICHTENDE GESTALTE GODS HOOG BOVEN EN DE AARDE ZWEVEN TALRIJKE ENGELEN. OP DE VOORGROND EN CENTRAAL DE ZITTENDE MARIA IN PURPEREN MANTEL MET HET NAAKTE KINDEKE JEZUS.

In tegenstelling tot de gebruikelijke iconografie van het Kerst-gebeuren waar de geboorte in een grot of stal wordt uitgebeeld, omstuwd door aanbeddende herders en koningen, en met de os, de ezel en St.Josef, zien we hier alleen Maria en het kind in een open landschap.

Hoog boven overstraalt het mystieke middelpunt, in de astrologie wel uitgebeeld door de cirkel met een middelpunt, de Wereld.

In deze open en tegelijk afgesloten ruimte vindt de geboorte van het Hoger Zelf, het Zonnelichaam plaats. Iedere geboorte heeft relatie met het element water; de objectiviteit in de vorm van de water-tekens is dan ook aanwezig.

DIA 54: DETAIL, WASTOBBE EN PISPOT

De wastobbe beeldt waarschijnlijk het teken Cancer uit, de po het teken Vissen, het verwijderen van al het onreine, afgewerkte.

DIA 55: DETAIL, GLAZEN KARAF MET WITTE WIJN.

Wijn is een symbool van gisting en omzetting, analoog aan het waterteken Scorpio. De karaf is doorzichtig: Het Inzicht dat door omzetting, omkering verkregen wordt.

DIA 56: DETAIL VAN HET LANDSCHAP MET DE KERK, WATER OP DE VOORGROND, DAAR VOOR NOG RODE ROZEN

Het gebouw, de Kerk, is naar verhouding erg klein uitgebeeld, is eigenlijk niet zo belangrijk. Het water is wellicht nog even een aanduiding van de aanwezigheid van het onbewuste dat grenst aan het waak-bewuste, het land.

DIA 57: TWEE HERDERS KIJKEN VERBAASD OMHOOG NAAR TWEE GROTE ENGELLEN, EEN OUDE EN EEN JONGE. OP DE ACHTERGROND HOGE BERGTOPPEN, BESNEEUWD.

De herders zijn, in tegenstelling tot de Kerk, naar verhouding veel te groot afgebeeld; misschien wel wat ironie van de schilder, de kerkelijke herders hebben veel verbeelding van zichzelf. Van de oude en nieuwe gedachten, die van de Logos naar de Aarde komen begrijpen ze niet zo veel. Misschien beelden de engelen het Oude en het Nieuwe Testament uit, als verstoffelijking van de gedachten Gods. Op de achtergrond zien we een "hoog" gebied, bedekt met ijs, de grens van het stoffelijke, Saturnus. Wanneer dat ijs smelt, de inkapseling in het Saturnale, de kristallijne vorm vloeibaar wordt, dan wordt het landschap bevoeid en vruchtbaar, kan er groei plaats vinden (analoog aan het Jupiter beginsel). Als tegenpool staat hoog daar boven het stralende Zonne beginsel.

Terwijl op het voorgaande tafereel het begin van de individuatie plaats vindt in een kleurloos, doorschijnend "aurisch ei", is dat nu verstoffelijkt in de vorm van een witte linnen doek, verscheurd, als de gebroken schaal van het aurisch ei van de volmaakte individuatie, waarin het Zonnelichaam, het Kindeke Jezus, tevoorschijn komt. Dat we hier te maken hebben met een mysterie wordt nog eens aangeduid door

DIA 58: DETAIL, VIJGEBOOM MET DAAR ACHTER EEN POORT.

De vijgeboom is een symbool van inwijding in de kleine mysteriën de mysteriën van Jezus, tegenover de Wijnstok als Ingewijde in de Grote Mysteriën, de mysteriën van Christus (Kaiser, op.cit. p.166) De vijgeboom is ook het mystieke symbool van het ongesplitste geslacht: de bladeren zijn analoog aan het manlijke, de vruchten aan het vrouwelijke beginsel. Zo zien we de geboorte omringd door de subjectieve principes Mars - Venus (Vijgeboom), Jupiter (de herders), Saturnus (ijsbedekte bergen). Ook de rode rozen accentueren het Mars (rood) - Venus (rozen) principe, de versmelting van de polariteit. De poort op de achtergrond wijst er op dat de wereld, het profane, eventueel toegang kan krijgen tot deze hof vol mysteriën.

DIA 59: HET VIERDE EN LAATSTE PANEEL VAN DE SERIE VAN VIER DIE MET DE AANKONDIGING BEGON. DE VOORSTELLING TOONT EEN OPENGRAF, WAARUIT DE CHRISTUS, NU GEHULD IN EEN ROOD GEWAAD, MET PURPEREN EN VIOLETTE SCHAKERINGEN EN GROENE TINTEN AAN DE ONDERKANT, OPSTIJGT. CHRISTUS IS GEHULD IN EEN GOUDKLEURIG AUREOOL MET BLAUW-GROENE ZOOM, EEN AUREOOL DAT CIRKELVORMIG IS, MET HET MIDDELPUNT IN DE KEELHOLTE, DAT HET GEHELE BOVENLICHAAM TOT DE KNIEËN OMVAT, EN WAARIN HET HOOFD, DE OPGEHEVEN ARMEN EN HANDEN BIJNA DOORSCIJNEND ZIJN OPGENOMEN. ROND HET GRAF OMVALLENDE, ZWAAR GEHARNASTE EN GEWAPENDE SOLDATEN. RECHTS EEN AFGEZAAGDE BOOMSTRONK, OP DE ACHTERGROND EEN SOORT HUNNEBED VAN RUWE STEENBLOKKEN.

De stoffelijke dood is nu overwonnen, getuige het lege en geopende graf. Achtergelaten zijn ook de overwonnen instinctkrachten, zowel in de mens: Mars in de vorm van de gewapende soldaten; Saturnus hun harnassen; Jupiter, hun kennelijk religieus of bijgelovig ontzag, als in de natuur: het afgehouden vegetatieve beginsel: de afgezaagde boom; het kristallijne, Saturnale beginsel: de ruwe stenen. Het Zonnelichaam is geheel onafhankelijk geworden van de stof en de machten der Aarde, de Mens als Christus is stralend geworden, is zelf Licht geworden.

DIA 60: DETAIL, DE CHRISTUS FIGUUR.

De Mens als Christus is omhuld door een zuivere, Zon-kleurige Aura, het onsterfelijk Aurisch Ei, waarin alle zielekrachten van Zon tot en met Saturnus harmonisch zijn verenigd: de Cirkel of Bol vorm is bereikt. De "schaal" van dit Aurisch Ei wordt aangeduid door de blauw-groene zoom, de kleur van Saturnus, de grens.

Het is interessant dat de schilder het middelpunt van dit Aurisch Ei gekozen heeft ter hoogte van het hals-kuiltje: ongeveer daar ligt de schildklier, die volgens gegevens van Ram overeenkomt met het Venus - Chakra en onder de beheersing van de mysterieplaneet Pluto. Wanneer wij in Ram's Psychologische Astrologie, tweede druk, onder Pluto kijken, dan lezen wij o.a.: "... Pluton stelt ons in staat - beheerst of onbeheerst - onze lading te veranderen, en daardoor ontstaan de mediamieke levitatie verschijnselen, mischien wel culminerend in de Hemelvaart van Christus".

Dit kan geen toeval zijn! Weer ontmoeten wij hier het "Leitmotiv" van de opstijging aan de rechterzijde van de totale compositie, die tegelijk een omkering is van de indaling en zijn symboliek aan de linkerzijde: immers, het symbool voor Hermes - de engel Gabriël - is, omgekeerd, het symbool voor Pluto:

Hermes - Gabriel Pluto - verrijzenis

Kan enerzijds de beschouwing van de schilderijen van Grünewald verdiept en verlevendigd worden, door toepassing van deze "astrologische algebra", anderzijds wordt de betekenis van de Mysterie planeten geïllustreerd en ge-illumineerd.

DIA 61: DETAIL, BOVENLICHAAM VAN DE CHRISTUS MET AURA

De armen zijn geheven in de vorm van een beker of Graal, waarbij het opvalt dat elke arm een hoek van 72° of het vijfde deel van een cirkel met de horizontaal maakt. Voegt u daarbij dat de vijf wonden met nadruk worden getoond, dan komt hier weer het getal des levens, 5, op verschillende manieren naar voren.

In tegenstelling tot het lichaam bij de kruisiging, waar de stof geofferd werd, is het lichaam nu in stof gehuld, het is geen onstoffelijk gebeuren. Merkt u op hoe schitterend de schilder gebruik gemaakt heeft van de complementaire kleuren oranje-rood-geel en blauw-groen-violet, zodat het geheel een verbijzondering is geworden van het zuivere wit: het is volmaakt en toch gedifferentieerd. Geven wij nu nog even een overzicht, waarin de "omkering" nog eens aangetoond wordt:

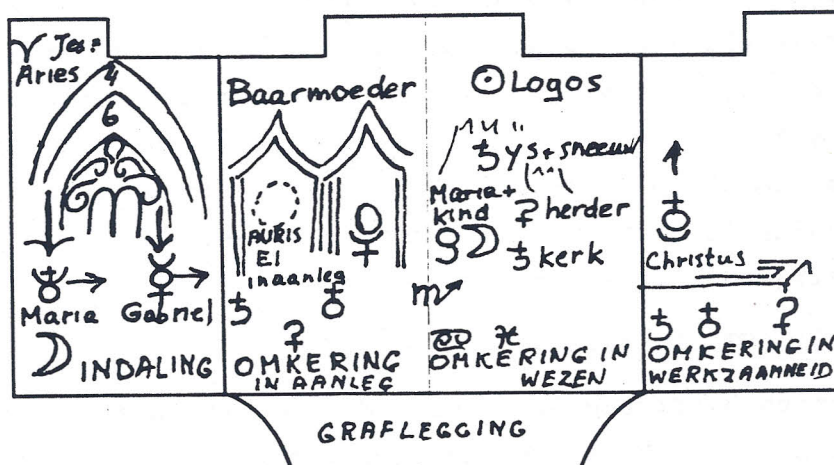

Fig.9: de vier luiken van het middendeel: van links naar rechts, de Annunciatie, de Conceptie, de Geboorte, de Verrijzenis.

Wij slaan deze luiken nogmaals om, en komen dan aan de derde voorstelling.

DIA 63: OVERZICHT VAN HET RETABEL NADAT DE LUIKEN TWEEMAAL OMGESLAGEN ZIJN (ZIE FIG.4)

Het centrale deel wordt nu ingenomen door beeldhouwwerk, links en rechts geflankeerd door beschilderde luiken. Deze laatste zullen eerst onze aandacht hebben.

DIA 64: TWEE LUIKEN, HET LINKER HIER STAAT IN FEITE RECHTS, EN OMGEKEERD. OP HET RETABEL STELT HET LINKERLUIK HET BEZOEK VAN ANTHONIUS AAN PAULUS VOOR, HET RECHTER DE VERZOEKING VAN DE H. ANTHONIUS.

DIA 65: HET BEZOEK VAN ANTHONIUS AAN DE H. PAULUS. ANTHONIUS, LINKS, IS AFGEBEELD ALS EEN OUDE MAN, GEHULD IN EEN ZWARE MANTEL, MET RODE VOERING, EN HIJ HEEFT EEN RODE KAP OP HET HOOFD. PAULUS, RECHTS, IS SCHAARS GEKLEED IN EEN MANTEL VAN GEVLOCHTEN PLANTEN. ANTHONIUS ZIT VOOR EEN DOR LANDSCHAP MET DODE BOMEN, OP DE ACHTERGROND HOGE BERGEN MET IJS. PAULUS ZIT VOOR EEN SUBTROPISCH, WEELDERIG LANDSCHAP MET O.A. PALMEN. OP DE VOORGROND EEN AANTAL WEST EUROPESE WILDE PLANTEN EN KRUIDEN. ER ZIJN ALLERLEI DIEREN: ACHTER ANTHONIUS EEN LEEUW IN EEN HOL, VERDER EEN GRAZEND HERT; BIJ PAULUS EEN REE, TERWIJL VAN LINKS BOVEN EEN RAAF KOMT AANVLIEGEN MET BROOD IN DE BEK.

Weer zien we, nu op één paneel, links de involutie en rechts de evolutie uitgebeeld. Links de dorheid van het stoffelijk bestaan, de inwikkeling in de stof; rechts de weelde van het geestelijk bestaan, het loslaten van de stof, die dan bovendien nog "levend" is: de mantel is uit planten vervaardigd. Het tamme ree bij Paulus duidt op de "temming" van de instinctieve zielekrachten. Anthonius is hier in de positie van leerling, terwijl Paulus kennelijk de leraar, de Goeroe is.

DIA 66: DETAIL, ANTHONIUS EN PAULUS.

Anthonius heeft nog de steun nodig van een staf. Zijn mantel heeft nog de kleuren van het allereerste paneel, het rood, groen en donkerpaars van Mars, Saturnus en Jupiter. Tussen hem en het weelderige landschap er achter bevindt zich nog een afscheiding, een hek.

Volgens de overlevering heeft Gr̄newald zichzelf in Paulus geportretteerd. Mischien heeft hij in Anthonius wel zijn toenmalige opdrachtgever afgebeeld; in ieder geval staat diens wapenschild aan Anthonius' voeten.

DIA 67: DETAIL, PAULUS GEHULD IN MANTEL VAN GROENE PLANTEN.

DIA 68: DETAIL, DORRE BOMEN MET VLIEGENDE VOGEL, WAARSCHIJNLIJK EEN RAAF, DIE BROOD KOMT BRENGEN.

Het Brood des Hemels, de Manna, wordt wel degelijk aangereikt, waarschijnlijk dank zij de leringen van Paulus. De vogel die het komt brengen is traditioneel een Raaf, die in de alchemistische symboliek vaak een rol speelt: het is een rebus, een woordspeling op het Franse woord voor Raaf, nl. corbeau, dus: Corps Beau, het Hoger Zelf. Het is eigenlijk ons eigen Hoger Zelf dat ons het Brood des Levens aanreikt.

Samenvattend is dit paneel een mooie voorstelling van de Vulcanus (=Paulus) - Jupiter (=Anthonius) polariteit.

DIA 69: EEN AANTAL KRUIDEN AFGEBEELD AAN DE ONDERRAND VAN HET PANEEL, TESAMEN MET HET WAPEN VAN DE OPDRACHTGEVER, GUIDO GUERSI.

Er zijn twaalf kruiden afgebeeld, in verscheidene stadia van hun groei tijdens de seizoenen. De kruiden zijn genoemd in de inleiding, en algemeen wordt aangenomen dat zij werden gebruikt in de apotheek de Antonijnen voor de bereiding van hun beroemde geneesmiddelen. Op deze afbeelding valt vooral de Weegbree op, Plantago officinalis, nog steeds een veel gebruikt medicinaal kruid, met overwegend een zuiverende en algemeen genezende werking.

DIA 70: DETAIL, HET REE BIJ PAULUS

Het hert is een algemeen symbool, ook veel gebruikt in de symboliek van de alchemie, voor de ziel. Die is hier getemd.

DIA 71: OVERZICHT, DE TWEE PANELEN VAN DE DERDE VOORSTELLING

DIA 72: HET PANEEL MET DE VERZOEKING VAN DE H. ANTHONIUS AAN DE RECHTERKANT VAN HET RETABEL. ANTHONIUS WORDT AFGEBEELD ALS

HULPELOOS LIGGEND TEMIDDEN VAN EEN MENIGTE OPDRINGENDE MONSTERLIJKE EN ANIMALE FIGUREN, WAARVAN ER EEN HEM AAN DE HAREN TREKT. IN DE RECHTERHAND OMKLEMT HIJ EEN STAF EN EEN ROZENKRANS, RECHTSONDER IS EEN PAPIERTJE MET DE WOORDEN: "UBI ERAS BONE JHESU UBI ERAS QUARE NON AFFUISTI UT SANARES VULNERA MEA" (WAAR WAART GIJ GOEDE JEZUS WAAR WAART GIJ WAAROM ZIJT GE NIET GEKOMEN OM MIJN WONDEN TE GENEZEN). OP HET MIDDEN VAN HET LANDSCHAP ER ACHTER EEN AFGEBRAND HUIS WAAROP DEMONEN STRIJDEN MET ENGELEN; IN DE VERTE EEN HOOG LANDSCHAP WEER MET SNEEUW EN IJS; DAAR BOVEN WEER EEN LICHTENDE GESTALTE MET IN DE LINKERHAND EEN STAF.

Het opschrift op het wegwaaiende papiertje is in de verleden tijd gesteld: dit is een uitbeelding van het stervens uur. Het is te laat om fouten, die we begaan hebben in ons leven nog te herstellen. Anthonius, die er met de haren bijgesleept wordt, wordt omringd door een twaalftal gedrochten: het twaalfvoudige veld van de menselijke activiteit. Er wordt gezegd, o.a. in het Tibetaanse Dodenboek, dat wij in het stervensuur geconfronteerd zullen worden met alle misstappen in ons leven, in de vorm van angst-aanjagende gestalten, die ons onmenselijk optreden uitdrukken. Het paneel is te vergelijken met de in die tijd veel geschilderde voorstellingen van het Laatste Oordeel; ook hier zit hoog er boven de onbewogen Rechter.

DIA 73: DETAIL: ANTHONIUS TEMIDDEN VAN DE OPDRINGENDE, DREIGENDE MAAR IN FEITE NIET ECHT AANVALLENDE MONSTERS. OP DE VOORGROND EEN MET ZWEREN BEZAAIDE NAAKTE GESTALTE, DE VOETEN MET ZWEMVLIEZEN, DE HANDEN AFGEROT. MET DE RECHTERHAND HOUDT DEZE FIGUUR EEN STAPEL BOEKEN VAST DIE UIT EEN GESCHEURDE DOEK VALLEN.

Feitelijk zou alleen al over dit paneel een lezing gehouden kunnen worden: elke gestalte zit vol met symboliek. Ze doen denken aan sommige figuren van Jeroen Bosch.

De naakte man links voor schijn een voorstelling te zijn van de gevolgen van het St.Anthoniusvuur, de vergiftiging met moederkoren, dat resulteerde in open zweren en uiteindelijk in het afrotten van de ledematen. Mischien ook wel de gevolgen van syphilis. De geleerdheid van de artsen, de stapel boeken, heeft niet veel geholpen. Het heilig huis, het menselijk lichaam is afgebrand en ingestort, demonen vechten om de ziel, de strijd lijkt onbeslist.

DIA 74: DETAIL, HET IJZIGE LANDSCHAP OP DE ACHTERGROND MET EEN KALE, DODE BOOM.

De eenzaamheid van het stervensmoment wordt hiermee prachtig uitgebeeld, maar ook dat het wel koud, maar toch heel hoog is.

DIA 75: DETAIL, HET INSTORTENDE HUIS

DIA 76: DETAIL, DE LIJDER AAN ST ANTHONIUSVUUR OF SYPHILIS

DIA 77: DETAIL, HAND VAN ANTHONIUS MET STAF EN ROZENKRANS, EEN HAANACHTIG WEZEN PIKT ER NAAR.

Pelgrimsstaf en gebeden helpen niet wanneer we geconfronteerd worden met onze ijdelheid, onze hanigheid.

DIA 78: OVERZICHT VAN HET RETABEL, DERDE EN LAATSTE VOORSTELLING (ZIE FIG. 4)

DIA 79: HET MIDDENSTUK, NU BESTAANDE UIT BEELDHOUWERK, NL DRIE GROTE SKULPTUREN VOORSTELLEND DE H ANTHONIUS, ZITTEND, IN HET MIDDEN, GEKLEED ALS EEN ABT VAN HET KLOOSTER MET IN DE RECHTER HAND DE STAF GEKROOND MET HET ST ANTHONIUS OF T-KRUIS. IN DE LINKERHAND HOUDT HIJ EEN GESLOTEN BOEK MET VIJF ZEGELS. AAN ZIJN VOETEN HET VARKENTJE, SYMBOOL VOOR DEZE HEILIGE. HET HOOFD IS GEDEKT MET EEN MIJTER.

AAN DE LINKERKANT STAAT HIERNAAST DE H AUGUSTINUS, DE ARMEN GEKRUISD, STAF IN DE LINKERHAND, BISCHOPSMIJTER OP HET HOOFD. TER RECHTERZIJDE STAAT DE H HIERONYMUS, MET IN DE LINKERHAND EEN GESLOTEN BOEK, AAN ZIJN VOETEN DE HEM KENMERKENDE LEEUW, HET HOOFD GEDEKT MET DE KARDINAALSHOED.

HET GEHEEL STAAT OP EEN PRADILLA MET BEELDHOUWERK: CHRISTUS IN HET MIDDEN MET TER WE RSZIJDEN, IN GROEPEN VAN DRIE, DE TWAALF APOSTELEN. CHRISTUS IN MAJESTEIT, MET DE WERELD- APPEL IN DE LINKER HAND, DE RECHTERHAND IS LEREND OPGEHEVEN.

HET GEHEEL WORDT BEKROOND DOOR EEN IN HOUT UITGESNEDEN LOUWERK WAARIN EEN GEVLEUGELDE LEEUW, EEN GEVLEUGELDE STIER, EEN ADELAAR EN EEN ENGEL ZIJN OPGENOMEN. DOOR HET LOUWERK HEEN LOOPT EEN VERSTRENGELD LIJNENSPEL, HET ZG MONOGRAM VAN MARIA.

St. Anthonius is hier afgebeeld in een wereldlijke machts-positie, hij heeft de staf nu in de rechterhand. Het Boek, de Bron van Wijsheid, houdt hij nu in de linkerhand. Aangezien Anthonius meestal geassocieerd werd met de heilkunst en genezen, ligt het voor de hand in het midden paneel de polariteit Jupiter (genezer) Vulcanus (wijsheid) te ontwaren. Logischerwijze zou dan Hieronymus met zijn leeuw de Zon (Leeuw) - Saturnus (wereldlijke status van Kardinaal) polariteit, Augustinus de Mars - Venus polariteit. Erg zeker ben ik echter niet van deze duiding.

De aanbeddende figuur aan de voeten van Augustinus zou wel kunnen verwijzen naar het liefde beginsel van Venus.

De twaalf apostelen aan de voet in de Pradilla zijn karakteristiek gegroepeerd in vier maal drie: het is erg verleidelijk hier de twaalf dierenriem tekens te onderkennen, zoals traditioneel op de apostelen wordt toegepast. Dat is echter een chapter apart.

DIA 80: DETAIL, HET LOUWERK MET DE VIER DIEREN VAN DE APOCALYPS.

Op deze laatste dia van deze lezing wil ik u tenslotte nog een blik gunnen op het prachtige houtsnijwerk dat dit deel van het retabel bekroont. We zien hier de vier dieren van de Apocalyps, of de vier symbolen van de Evangelisten: de Leeuw, de Stier, de Adelaar en de Engel. Hierin herkennen wij natuurlijk de vier tekens die tesamen het Vaste Kruis vormen: Taurus, Leo, Scorpio (de adelaar), en Aquarius (de Mens, Waterman). Deze vier tekens zijn ook verenigd in de gestalte van de Sphinx, het dier met het lichaam van een leeuw, hoeven van een stier, hoofd van een mens en vleugels van een adelaar. In de scheppende cycli is dit het kruis van de menselijke vermogens tot kunstzinnige creativiteit, maar ook van zijn menselijke centraliteit en vastigheid, zijn echte Mens-zijn. Objectief zijn het ook de vier elementen, de grondslag van het stoffelijk bestaan.

Door het geheel heen loopt een merkwaardige verstrengelde figuur, die in de literatuur algemeen wordt geduid als het Monogram van Maria, en waarin een suggestie van een liggende Maan, de Graal, kan worden teruggevonden. In sommige Mysterie scholen wordt deze figuur ook wel gebruikt voor het leggen van verbanden, de zg. True Lovers Knot, de Knoop der Ware Geliefden. (fig.10)

D. & H.,

Aan het einde gekomen van deze lezing, kunnen wij nog even een terugblik over het geheel maken. Bij mij is de gedachte opgekomen, dat wij, ook hier, wel eens te maken zouden kunnen hebben met een uitbeelding van het individualisatie proces, de echte menswording uitgebeeld met traditioneel christelijke motieven. Dan zou het eerste drieluik dat proces in aanleg, het tweede vierluik het proces in wezen, en het laatste deel de individuatie in werkelijkheid, of werkzaamheid kunnen voorstellen. Met die gedachte wil ik graag van u afscheid nemen.

Ik heb gezegd.

fig.10

